

**СИСТЕМА ПОКАРАНЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ
ГЕТЬМАНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XVIII СТ.
(ЗА СУДОВОЮ ПРАКТИКОЮ)**

Дослідження історії вітчизняного кримінального права загалом, і, зокрема, системи покарань, зумовлюється кількома причинами. Так, в умовах становлення незалежної України вияв уваги до її історико-правової спадщини є досить актуальним і значущим. Адже розробка зазначеної теми сприяє вивченню на більш якісному рівні правової культури, менталітету та правосвідомості українського народу.

Актуалізується тема дослідження і тим, що у сучасній незалежній Україні проходять важливі процеси трансформації її правової системи. Одним із важливих напрямів цієї трансформації стало реформування кримінально-правових відносин і прийняття нового Кримінального кодексу України у 2001 р. Зазначені процеси, безумовно, сприяють підвищенню уваги сучасних вчених до історії вітчизняного кримінального права, об'єктивному вивченню ними різноманітних проблем.

Необхідно відзначити і той факт, що в Україні одним із завдань реформування сфери кримінально-правових відносин є гуманізація інституту покарання. Тому логічним і актуальним вважається дослідити систему покарань у кримінальному праві Гетьманщини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. за судовою практикою вказаного періоду.

Мета статті полягає у необхідності визначити систему покарань у кримінальному праві Гетьманщини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. на підставі дослідження судових актів тієї доби, з'ясувати причини формування системи покарань.

Судова практика Гетьманщини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. досліджувалась такими вченими, як Д. П. Мілер («Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии», 1895), М. Є. Слабченко («Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII в.в.», 1911), Н. Мірза-Авакянц («Нариси з історії суду в Лівобережній Україні другої половини XVII століття. II. Норми права та типи злочинів у судовій практиці», 1927), В. А. Дядиченко («Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.», 1959), А. Й. Пашук («Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII – XVIII ст.», 1967), О. І. Гуржій («Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право», 1996). Аналіз праць зазначених науковців свідчить про їх важливий внесок в історико-правову науку стосовно розробки проблеми видів покарань за судовою практикою Гетьманщини. Разом з тим, значні якісні зру-

шення у сфері теорії кримінального права, поява нових архівних джерел зумовляє необхідність дослідження покарань, що застосовувались у судах Гетьманщини у др. пол. XVII – першій чверті XVIII ст., приведення їх до певної системи, визначення причин її формування.

Дослідження судових актів другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. дає можливість виявити види покарань, які призначались суддями, а відтак – їх систематизувати. Проте, як вважає Н. Мірза-Авакянц, закінченої карної системи не існувало. Авторка пояснює це перевагою правових звичаїв та низьким рівнем юридичного розвитку членів судової колегії та судових писарів [1, с. 70–71]. На нашу думку, деякі твердження дослідниці не є прийнятними. Хоча види покарань, які призначались українськими судами в окремих місцевостях Гетьманщини, різнились за обсягом їх використання, але загальна закономірність у побудові їх у систему існувала. Ця закономірність випливала із правосвідомості українського народу, із розуміння в українському суспільстві важливості призначення покарання. Різниця ж в обсязі використання кар пояснюється деякими відмінностями у правових звичаях областей Гетьманщини, але не низьким рівнем правової освіченості судових урядовців. Адже, якщо оглянути судові акти, то можна дійти висновку про відсутність у них формалізму, здебільшого вони містять чітку вказівку на норму права при кваліфікації злочинів, текст вироку складено юридично грамотно.

У системі покарань провідними були майнові покарання, як на користь потерпілого або його родичів, так і на користь органів держави. Найбільш розповсюдженими були головщина, нав'язка, відшкодування матеріальної шкоди. Так, сплатою головщини були покарані вбивці К. Пасенко [2, с. 213], І. Горкушенко (спр. 1701 р.) [3, с. 180], Х. Щербина (спр. 1668 р.) [4, с. 132], Гришко (спр. 1693 р.) [5, с. 37] тощо. Нав'язка сплачувалась за побиття та образу честі. Так, нав'язкою були покарані за образу честі А. Прокопиха (спр. 1671 р.) [4, с. 215], А. Гриненко (спр. 1688 р.) [6, с. 2], В. Микитович (спр. 1666 р.), [7, с. 28], за побиття Х. Верещакі козак І. Мощенко сплатив нав'язки 70 золотих (спр. 1691 р.) [3, с. 79], «Шаркевич...за тое, що кулакомъ Николаевъ поличокъ дал...за тое 12 рублей грошей...» заплатив (спр. 1719 р.) [8, с. 216] тощо. Як свідчать судові матеріали, найчастіше відшкодування матеріальної шкоди сплачувалось за крадіжку [2, с. 212; 3, с. 33–34; 4, с. 11–12, 50–51, 87–88, 155–156].

Грошові штрафи на користь органів держави – суду та полковника, стягувались за різноманітні злочини. Серед них можна виділити: вбивство [4, с. 48–49, 167], побиття [4, с. 214; 5, с. 24], незаконне користування чужим майном [5, с. 80], крадіжку [3, с. 33–34,

115, 148; 4, с. 12, 43, 50–51, 62–63, 66–67, 87–88, 129], згвалтування [4, с. 209–210], незаконне співжиття без шлюбу [3, с. 45, 119, 141, 169–170, 174–175, 202–203], багатоженство [3, с. 93–94], скотолозтво [3, с. 225–226], перелюбство [3, с. 77, 78; 4, с. 99–100, 160–161] та ін.

Наявність великої кількості різноманітних грошових кар пояснюється правосвідомістю українського народу. Саме майнові стягнення споконвічно, ще з часів укладення Руської Правди, виступали дієвим способом впливу на винного: без застосування фізичних кар намагались виправити його, попередити вчинення ним у майбутньому злочину. Гуманність у застосуванні до винного майнових покарань виявлялась і в іншому. Як свідчить судова практика, у злочинця відбирали частину його майна, але не позбавляли через конфіскацію всього, залишаючи йому джерела для існування. Конфіскація майна у повсякденній практичній діяльності судів не зустрічається.

Так само можна говорити і про невелику кількість випадків призначення позбавлення волі. Як правило, це був короткостроковий арешт, іноді – сидіння «на гарматі». Як справедливо зазначає М. Є. Слабченко, в Гетьманщині в'язниці залишились ще з польських часів, «Малорусские власти...не создали национального типа тюремного заключения» [2, с. 178].

Аналіз судових вироків свідчить і про невелику відсотковість застосування смертної кари. З видів кваліфікованої смертної кари маємо обмаль повідомлень про четвертування та спалення, інші ж взагалі не зустрічаються. Із аналізу справ випливає, що четвертування призначалось за особливо тяжкі злочини або якщо злочинець був невиправний. Таким чином був покараний І. Гриценко, який згвалтував неповнолітню дівчину та вкрав речі (спр. 1665 р.) [4, с. 65], Х. Киктя, який вчинив вбивство способом мордування (спр. 1668 р.) [4, с. 142], Петренко та Вінник, які вчинили напад на церкву, пограбували її та вбили двох осіб (спр. 1690 р.) [9, с. 17], злочинці, що вдерлись на хутір та господаря, мордували «...и до смерти спеклы...» (спр. 1700 р.) [9, с. 26].

Іноді в судових вироків згадується і спалення, яке призначалось за тими самими підставами, що і четвертування. Можна назвати справи щодо вчинення «содомського гріха» парубком Грицьком [10, с. 390], підпау будинку якимсь Іваном [3, с. 139]. Цікаво, що спаленням в Гетьманщині, на відміну від Західної Європи, не карали за вчинення злочинів проти релігії. Як зазначає В. Б. Антонович, такі злочини карались штрафом, покутою, а причина такої м'якості вироків полягала, на його думку, «...не столько в гуманном настроении судей, сколько в отсутствии тех демонологических понятий, которые вызвали на Западе жестокое преследование колдунов» [11, с. 7].

Аналіз судових матеріалів свідчить, що найбільш розповсюдженим видом страти було повішення, яке застосовувалось за вбивство [4, с. 48–49], крадіжку [2, с. 118–119; 3, с. 73–74; 4, с. 149, 207], згвалтування [4, с. 183–184]. Але, порівняно з іншими видами покарань, повішення використовувалось рідко.

Як і види кваліфікованої смертної кари, калічніцькі тілесні покарання у досліджуваній період у судовій практиці не отримали значного поширення. Найбільш відомими були відрізання вух чи носа, хоча й вони, за словами М. Є. Слабченка, були навіть не стільки покаранням, скільки особливою формою шельмування [2, с. 135]. Про інші ж види каліцтва у судових актах не згадувалось. Як правило, відрізання вух чи носа призначалось за багатоженство [2, с. 138, 139; 3, с. 93–94, 125–126], крадіжку [3, с. 107–108, 142]. Але цей вид покарання застосовувався у відсотковому відношенні значно менше, ніж побиття біля стовпа. Як свідчить аналіз судових вироків, били, в основному, киями, рідше – канчуками. Як правило, биття киями застосовувалось до крадігів [10, с. 392–393; 2, с. 144–145; 3, с. 33–34, 117, 174–176; 4, с. 29–30, 90; 12, с. 65, 97–98, 102–104, 109–110], осіб, винних у подружній зраді [3, с. 67–68; 4, с. 99–100], незаконному співжитті без шлюбу [3, с. 45, 202–203] або нанесенні побоїв [3, с. 149].

Доволі розповсюдженим видом покарання було вигнання з населеного пункту. Але особливість цього покарання полягала у тому, що воно призначалось як додаткове до тілесного покарання. З аналізу судових актів бачимо, що вигнання застосовувалось у випадку крадіжки [10, с. 392; 3, с. 143, 152–153; 4, с. 90; 12, с. 102–104, 109–110], злочинів проти моральності [2, с. 198–199; 3, с. 125–126, 154–156, 202–203].

Покарання проти честі не набули широкого вжитку у судовій практиці Гетьманщини. В основному, покаранням проти честі було прив'язування біля стовпа та «ходіння з дубою». Таким чином, наприклад, були покарані за незаконне співжиття С. Нужний та дівка Марія [3, с. 103]. Прив'язування до стовпа було призначене судом і за незаконне співжиття без шлюбу І. Сердюка та М. Кривороті [9, с. 139]. Як видно із справ, покарання проти честі застосовувались за співжиття без законного шлюбу.

З інших видів покарань можна відзначити церковні, зокрема, церковне каяття та покута в монастирі [2, с. 229–231; 3, с. 215; 4, с. 92–93; 12, с. 98]. Своєрідною формою кари була вимога одружитись. Одруження передбачалось у випадку співжиття дівчини і хлопця без законного шлюбу. Так, І. Овдієнко та Передерейка після побиття біля стовпа та сплати штрафу одружились (спр. 1689 р.) [3, с. 45], вимога одружитись міститься і у деяких інших вироків (спр. 1691 р. про співжиття С. Бурносенка з

М. Клименковною [3, с. 78], спр. 1701 р. про співжиття М. Москаля з П. Левадовоною [3, с. 175] тощо).

Доволі м'яка система покарань, що використовувалась у судах Гетьманщини у досліджуваній період, активне використання принципу гуманізму свідчить про домінування в українському суспільстві гуманного ставлення до злочинців. На думку М. Є. Слабченка, відсутність жорстоких кар пояснюється не тільки релігійністю та жалістю українців, а й господарськими інтересами (дорожнечою робочих рук) [2, с. 52–53]. Таку думку поділяє і О. І. Гуржій [13, с. 128]. На наш погляд, можливо, що деякою мірою впливовим був і господарський чинник, але визначальною причиною слід вважати природну доброту, жаглісність, релігійність українців. Тому традиційно у вітчизняному кримінальному праві, починаючи з доби Київської Русі, були відсутні залякуючі карі, не містили їх у широкому обсязі і судові акти Гетьманщини досліджуваного періоду.

Дослідження судової практики Гетьманщини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. дає можливість зробити наступні висновки.

1. У зазначений період була сформована система покарань, яка застосовувалась суддями на терені Гетьманщини. Ця система включала такі види покарань як майнові (грошові відшкодування на користь потерпілого чи його родичів; кримінальні штрафи – на користь органів держави (полковників, суддів); вигнання з населеного пункту; церковні карі (церковне каяття та покута в монастирі). Особливістю системи покарань, що мала реалізацію у судовій практиці Гетьманщини, була невелика відсотковість смертної карі, тілесних покарань, позбавлення волі, покарань проти честі. Характерною рисою цієї системи покарань була відсутність конфіскації майна.

2. Можна констатувати, що домінуючими видами кар у системі покарань Гетьманщини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. за судовою практикою були майнові стягнення (різноманітні відшкодування та штрафи). Наявність такої м'якої системи покарань пояснюється природною добротою українців, споконвічним гуманним ставленням до людини в українському суспільстві. Велике значення, безперечно, відіграли і релігійні норми, які справили значний вплив на формування і розвиток гуманної правосвідомості, менталітету українського суспільства.

Список літератури та джерел: 1. Мірза-Авакянц Н. Нариси з історії суду в Лівобережній Україні другої половини XVII століття. II. Норми права та типи злочинів у судовій практиці // Наукові записки науково-дослідчої кафедри історії української культури. 1927. № 6. 2. Слабченко М. Е. Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII в.в. Одесса, 1911. 3. Стороженки. Фамільный архив. К., 1908. Т. 6. 4. Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века: В 3-х вып. / Ред. В.Л. Модзалевского. Чернигов, 1912. Вып. 1: Справы поточные 1664–1671 годов. 5. Актовая книга Стародубского городского

уряду 1693 года / Под ред. В.Л. Модзалевского. Чернигов, 1914. 6. Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка. XVII – XVIII в. / Изд. А. и А. Савицких. К., 1890. 7. Модзалевский В. Л. Отрывки из Стародубовской меской книги за 1664–1673 гг. Чернигов, 1911. 8. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: 3б. док. / АН України; Ін-т української археографії та ін. К., 1993. 9. Левицкий Ор. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. К., 1902. 10. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. К., 1959. 11. Антонович В.Б. Колдовство. Документы – процессы – исследование. СПб., 1877. 12. Местечко Борисполе в ХІІІ-м веке. К., 1892. 13. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині ХІІІ–ХVІІІ ст.: кордони, населення, право. К., 1996.

Надійшла до редакції 25.09.06

О. Г. Дарногих

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО ЯК ЕЛЕМЕНТ СТАНОВЛЕННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ МІСТАХ

Органи місцевого самоврядування становлять основу демократичного устрою, а право громадянина на участь в управлінні громадськими справами безпосередньо здійснюються на місцевому рівні.

Розбудова української державності за принципами демократії об'єктивно викликала переосмислення місця і ролі місцевого самоврядування в системі громадянського суспільства, пошук найкращого варіанту моделі організації влади, яка б цілком відповідала сучасним світовим і європейським стандартам, була спрямована на забезпечення прав, свобод і законних інтересів людини.

У правовій науці під місцевим самоврядуванням слід розуміти гарантоване державою право і реальну здатність територіальної громади безпосередньо або через певну сукупність форм (видів) територіальної самоорганізації та діяльності громадян в межах закону, власної матеріально-фінансової бази під свою відповідальність і в інтересах населення самостійно здійснювати та регулювати всі дії з питань місцевого життя [1, с. 8–9].

На сьогодні в місцевому самоврядуванні України існує чимало проблем, які потребують дослідження і вирішення, а саме: впровадження чіткого розподілу влади між державними органами й органами місцевого самоврядування і передача останнім значної кількості управлінських функцій; удосконалення системи і структури органів місцевого самоврядування; зменшення загального числа територіальних громад шляхом їх об'єднання й утворення спільних органів; створення належної законодавчої бази, впровадження механізмів фінансової незалежності місцевого самоврядування й урегулювання ступеня фінансової допомоги з боку держави; активізація участі населення у вирішенні питань місцевого значення через територіальні громади, їх представницькі органи й органи самоорганізації населення тощо. Вирішення даних проблем вбачається за неможливе без чіткого та системного аналізу